

У ГЛИБЬ ВІКІВ

Андрій Карнабед

•

ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ГІР

(НАРИС ТРЕТІЙ)

Відповіді на важливі питання ми отримали, досліджуючи підземну церкву Феодосія Тотемського. Це найбільший за розмірами і найбагатший архітектурою підземний храм Антонієвих печер, споруджений наприкінці XVII — початку XVIII сторіч на північ і майже впритул до церкви Антонія на місці першопочаткової церкви Похвали Богородиці. За загальної довжини, включаючи ротондоподібний притвор, наву-трапезу й вівтар, 16 метрів її ширина від 4-х до 5,5 метра (у притворі), а висота до zenіту купола в притворі 8,4 м.

Це явище незвичне. Для порівняння скажемо, що в печерних храмах Києво-Печерської лаври висока людина може дістати рукою до склепіння.

Як і церква Антонія, церква Феодосія теж тридільна. Але маючи головний вхід теж із заходу від невеличкої мурованої галереї з нішами в стінах, яка йде з притвору церкви Антонія навпроти входу до печер з Іллінської церкви, розглядувана церква має досить розгалужену систему виходів з нави та вівтаря, які пов'язують ці компартименти — приміщення одне з одним. Оригінальним тут є вирішення входу з нави-трапези в північній стіні далі — до сходинок у похилій арковій галереї на наступний ярус печер.

Споруджена у стилі українського барокко, церква Феодосія, перекрита нервюрним куполом у притворі, складним хрестовим склепінням нави-трапези і зімкнутим склепінням вівтаря, має дуже пластичне вирішення інтер'єру. Тут і пілястри зі спрощеними іонійськими капітелями, які підтримують багатопрофільний розкріпований великого виносу карниз у притворі, і напівциркульні та пласкі ніші різних розмірів, і багате вбрання іконостасної стіни трьохчетвертними колонками з лекальної цегли з капітелями, які нагадують формою класичні коринфські капітелі, обабіч царських врат. Три напівциркульні ніші в східній частині вівтаря нагадують три апсиди, притаманні наземним храмам.

Кругла в плані ротонда притвору і архітектурно-художнє її вирішення нагадують композицію і архітектурний образ ротонди-дзвіниці того ж часу, яка існувала до 60-х років XX ст. із заходу Борисоглібського собору XII ст. на території чернігівського дитинця.

Стіни церкви Феодосія, як і склепіння, теж тиньковані та побілені, були прикрашені іконами в нішах та простінках. А іконостасну стіну прикрашали гарні царські врата з листового металу, на них невідомим

поки що професійним художником олійними фарбами були зображені в орнаментованому оздобленні Благовіщення й апостоли. Зараз ці врата в експозиції Іллінського храму-музею.

Церква Феодосія, як найпросторіша, була єдиним підземним храмом Антонієвих печер, де проходили богослужіння, про що у своїх «Щоденникових записах» згадував український поет П. Г. Тичина, який був свого часу у царковному хорі.

Безпосередньо пов'язана плануванням та просторово розміщена вище сходинок з півночі нави церкви Феодосія невеличка прямокутна в плані склепінчаста капличка з мурованою гробницею біля північної стіни і висотою 3,8 м. Архітектура каплички проста — лише аркові ніші в стінах, невеликий профільований карниз та вище нього купол. Всі площини тут теж тиньковані і побілені, як і згадана гробниця, яка після незначної реконструкції з відкриттям виявленого нами лучкової форми закладеного цеглою ХІХ сторіччя отвору в боковій стіні відкрита для огляду залишків поховання ченців, померлих чи загиблих 1239 року, чи, можливо, й під час одного з нападів кримчаків-татар.

Праворуч від входу до каплички неглибокий тупик (схоже, почата та незакінчена з якихось причин галерея), а ліворуч беруть початок два коридори-галереї без облицювання цеглою.

Перша з них, коротша і та, що повертає на південь, виводить до невеличкої ґрунтової склепінчастої камери-хорів церкви Феодосія над сходовою похилою галереєю.

Прямокутне в плані приміщення хорів розкрито арковим отвором до нави-трапези церкви вище карниза. Це унікальне явище в підземній церковній архітектурі, подібного якому ми в жодному з печерних комплексів України не стрічали.

Також неповторним є карниз великого виносу у притворі церкви Феодосія. Він, за однією з версій, слугував своєрідним балконом шириною 78 см, де може розміститись до 30 чоловік.

Чи був конструктивно розрахований цей карниз задля цього, сказати важко. Але виявлені нашими дослідженнями залишки дерев'яних конструкцій поверх нього у вигляді 16 дубових брусів і залишків настилу ніби підтверджують таке припущення. Та й розміщений над карнизом в північній частині нервюрного склепіння-купола дверний отвір теж не є випадковим тут. А інакше чим пояснити влаштування цього отвору, перекритого лучковою перемичкою?

І останнє щодо церкви Феодосія. Це — гарна акустика храму. І неважко уявити той сильний емоційний, психологічний вплив на віруючих від урочисто-величних співів церковного хору, звуки якого линули згори, з хорів, через той дверний отвір у склепінні притвору...

Третя підземна церква — церква «Миколи Святоші». Вона теж споруджена з цегли кінця ХVІІ—ХVІІІ сторіч на місці, як ми з'ясували, стародавнього приміщення і галереї ХІ—ХІІ сторіч.

Ця церква, найскромніша за архітектурним вирішенням, розміщена на відстані 16 м північніше церкви Феодосія і значно вище описаних нами двох попередніх церков. Розміри церкви «Миколи Святоші»: довжина — 12,7 м, ширина — 2,4 м. Тридільна церква перекрита як єдине ціле коробовим склепінням і теж тинькована і побілена без будь-яких прикрас. Лише неглибокі ніші зм'якшують суворість вигляду цієї меморіальної споруди на честь князя, який присвятив себе служінню Богу.

Гадаємо, що цікавим є наше спостереження, яке підтверджує раніше зроблене нами припущення стосовно того, що Антоній в ХІ сторіччі і його наступники — будівничі підземних храмів ХVІІ—ХVІІІ сторіч — мали досвід орієнтації по сторонах світу під землею.

Ми з'ясували, що, незважаючи на різні рівні залягання, усі три описані вище церкви досить точно зорієнтовані за традицією церковного будівництва в напрямку захід-схід головними своїми осями. Відхилення тут ми зафіксували в межах 30 градусів, що ми маємо і в Спаському соборі чернігівського дитинця, закладеному князем Мстиславом на початку XI сторіччя.

До церкви «Миколи Святоші», яка увічнює пам'ять чернігівського князя Святослава Давидовича, нареченого «Миколою Святошею» після того, як він постригся у ченці і був визнаний святим, від каплиці з гробницею веде похила дугоподібна галерея, навпроти якої поруч із входом до церкви «Миколи Святоші» міститься невеличка келія з сидінням та лежанкою, викопана в ґрунті. Окрім головного входу, келія має і вузький арковий проріз у західній стіні, який виводить до тупикового ходу-галереї і склепінчатої камери з круглим неглибоким отвором-ямкою посередині. Що це — кухня чи... туалет?

Раніше відвідувачам печер показували згадану келію, стверджуючи, ніби саме в ній жив у XI сторіччі Антоній. І люди вірили в цю красиву легенду з твердженням, що саме тут Антоній зцілював душевні і тілесні недуги. І люди йшли і йшли до цієї келії, як до святині...

Але та келія, де справді можна вважати реальним перебування Антонія 1069—1072 років, розташована зовсім в іншому місці. Та про це — далі...

Поки що зупинимось ще на деяких особливостях церкви «Миколи Святоші», спорудженої на багато років, століть пізніше перебування Антонія в Чернігові.

Які ж особливості церкви?

По-перше, наявність, окрім головного, — західного, а також північного і південного входів у вигляді лучкових дверних отворів у північній та південній стінах нави-трапези й подібних отворів у тих же стінах вівтаря. При цьому дверні отвори в північній стіні трапези й вівтаря були зв'язані між собою обхідною ґрунтовою галереєю, яка поза межами церкви вливається зі сходу в 26-метрову похилу, що йде на північ від церкви «Миколи Святоші» і вниз, ґрунтову галерею шириною до 60 см і висотою в межах 1,95 м.

Важко сказати про мету спорудження цієї галереї, але її напрямок в бік так званих «Сіверянського» та «Єлецького» пагорбів Болдиних гір, де також виявлено стародавні печери, дає підстави гадати, що то була спроба створити ще один вихід з Антонієвих печер. Але щось чи хтось перешкодив дальшому будівництву цієї галереї, кінець якої має сліди терміново кинутих земляних робіт...

По-друге, навпроти входу з церкви «Миколи Святоші» до згаданої галереї дверний отвір у південній стіні веде до майже п'ятиметрової ширини круглого в плані ґрунтового приміщення з напівобвальним склепінням над укріпленою цеглою XVIII сторіччя частиною галереї між каплицею з гробницею останків ченців та церквою Миколи, яке ми умовно назвали «Гротом» з виявленими слідами щільно заповнених суглинком двох ходів-галерей у напрямках на схід (вздовж церкви на схід) та на південь вниз (вбік західного входу до церкви Феодосія).

Останніми роками наші дослідження «Гроту» і прилеглих до нього галерей були продовжені В. Я. Руденком за допомогою учнів, студентів.¹ Ці роботи підтвердили припущення щодо існування на місці «Гроту» церкви «Миколи Святоші» давнішого храму чи каплиці та його зв'язку галереями з іншими ділянками печер.

Зокрема, довгий час не вдавалося до кінця дослідити щільно засипану ґрунтом з фрагментами цегли XVIII—XIX сторіч майже шести-

метрової довжини ділянку галереї, яка йде від проходу на хори та до дверного отвору в склепінні церкви Феодосія.

Зараз ця ділянка також розчищена і таким чином майже закінчено з'єднання раніше розрізнених замивами та засипками ділянок галерей з півдня церкви «Миколи Святоші», а також закінчено розчистку від завалів та багатовікових замивів приміщення «Гроту» — стародавнього підземного храму-каплиці («костяниці») з похованнями не пізніше XVII сторіччя попід стінами.

Віднайдені тут, як і в інших місцях печери, цілі плінфи та їх фрагменти, які датуються XII сторіччям, що їх пов'язують з нібито існуванням на місці «Гроту» мурованого храму XII сторіччя, скоріше за все є залишками від будівництва у XII сторіччі поруч з печерами Іллінської церкви чи точніше результатом використання для якихось робіт в печерах плінф та їх фрагментів від розборки в XII—XVIII сторіччях притвору і західної стіни Іллінської церкви, коли вона була перебудована у бароккових формах, які збереглися й до сьогодні.

Ці, як і інші відкриття, що ми ще висвітливо, стали можливими завдяки сотням добровільних помічників, які допомогли у вкрай важких і небезпечних умовах вручну з використанням лише саперних та звичайних заступів, відер, корзин та інших примітивних засобів виїняти, витягти і винести назовні по лабіринтах галерей щонайменше 200 кубічних метрів міцного, ущільненого замивами і сторіччями суглинку.

Прикро лише, що під час останніх робіт, коли автор не мав змоги особисто контролювати якість досліджень, допущені зайві землерийні роботи на місці «Гроту» і прилеглих галерей, які зміцнені тепер замість наших тимчасових дерев'яних кріплень металевими конструкціями. Цю ділянку печер з відкритими залишками поховань нині можна відвідувати і продовжувати дослідження, щоб уточнити, що ж тут було.

Ще одною особливістю, яку ми відкрили у церкві «Миколи Святоші», є виявлення в східній стіні віттаря за цегляним престолом спочатку слідів у вигляді вузької тріщини в шарі тиньку, а потім за допомогою зондажів лучкової форми дверного отвору, міцно замурованого цеглою XVIII сторіччя (жолобчастою) на міцному вапняному розчині. Що то за вхід? І куди він мав вести людину?

Вийнявши цю закладку дверей, ми виявили суцільну засипку суглинком і величезну скам'янілу брилу суглинку, під час розчистки яких внизу нам відкрилася давня галерея, яка, починаючись від рівня підлоги церкви «Миколи Святоші» в її центрі на перетині із згаданими північною та південною галереями, полого спускається на схід вздовж північної стіни мурованого храму і частково під нею (!) за межі віттаря. За віттарем церкви «Миколи Святоші» ми зафіксували міцно ущільнену зі слідами вапняної обмазки долівку відкритої частини галереї на глибині 76 сантиметрів нижче підлоги церкви.

Безумовним доказом давнього, ймовірно XI сторіччя, походження цієї загадкової галереї є знайдені на її підлозі фрагменти плінф і цем'янок розчину XII сторіччя під більше ніж 220 лінками замивів дощовими і весняними водами протягом не одного сторіччя. І зауважимо, що міцність цього замиву не поступається міцності материкового ґрунту, в якому викопано галерею. На жаль, верхня частина її зруйнована, як і фрагментів інших галерей, що перетинаються за віттарем церкви «Миколи святоші», і що теж були замиті ґрунтом, у якому невідомо яким чином опинилися не лише фрагменти плінф, гончарної кераміки, а й залишки скелетів лисиці, людини...

Починаючи дослідження, ми умовно поділили Антонієві печери на своєрідні поверхні-яруси, виходячи із взаєморозташування храмів, гале-

рей та інших приміщень, хоч першопочатково їх система й була дещо іншою, в чому ми впевнилися під час досліджень 1971—90-х років.

Аналіз матеріалів топо-геодезичної зйомки печер та натурне вивчення їх забезпечили можливість встановити, що перший, третій та четвертий (з церквою «Миколи Святоші») яруси розташовані майже один над одним з незначним зміщенням у плані.

Другий же ярус, де містяться церкви Антонія та Феодосія (за різними джерелами — Тотемського, Печерського, Углицького)² і з яким безпосередньо зараз північним порталом пов'язана Іллінська церква-музей, зміщений на південь. Він частково займає південну, напівзруйновану і засипану, перекриту підлогою й стінами мурованої церкви Феодосія, вузьку ґрунтову галерею першого ярусу печер XI сторіччя. Частково ця галерея нами розчищена під східною частиною вівтаря церкви Феодосія і відкрита для огляду з півночі вівтаря церкви Антонія.

Відмінність другого ярусу печер від інших в тому, що тут храми і галереї-переходи між ними повністю виконані з червоної жолобчастої цегли на міцному вапняному розчині і з тинькуванням та побілкою стін і склепінь, а підлога була вимощена квадратними керамічними плитками двох типорозмірів (останнім часом старовинні плити, на жаль, знищені і замінені новими різної форми, які були виготовлені у 1970-і роки в Києві для заміщення підлоги в Троїцькому соборі). Цим фактично зліквідовано важливий елемент історії печер.

І саме в цьому — другому ярусі печер — ми маємо яскравий зразок використання в підземних спорудах конструктивних та архітектурно-художніх прийомів, притаманних наземним храмам та іншим спорудам другої половини XVII—XVIII сторіч в стилі української національної архітектури, які будувались із звичайної-рядової та різної форми лєкальної червоної місцевої цегли з тонким шаром вапняного тиньку з побілкою.

У першому ж та третьому й четвертому ярусах під час їх реконструкцій у XVII—XVIII сторіччях муровані конструкції використовувалися лише фрагментарно, окремими ділянками.

Це згадані нами каплиця з гробницею і похила галерея до неї, які безпосередньо плануванням і просторово пов'язані з церквою Феодосія, а також частково притвор та трапеза-нава і вівтар церкви «Миколи Святоші», незначна ділянка (близько 5 метрів) вісімнадцятиметрової ґрунтової галереї до цієї церкви від каплиці з укріпленням вказаної ділянки металевими кованими дугами, а також незначна частина головної галереї нижнього ярусу біля первинного входу з південного схилу пагорба.

На жаль, заплановане нами додаткове дослідження архітектури цього входу до печер унеможливлене нещодавно влаштованим новим мурованим і складним у плані незграбним входом без врахування стародавнього визначального принципу — розкриття входу у підземелля печер до сходу сонця із забезпеченням проникнення його променів якнайглибше.

Загальна довжина приміщень і ділянок галерей, облицьованих і споруджених з цегли XVII—XVIII сторіч, досягає майже 100 метрів, що значно менше третини усїєї розвіданої, розчищеної та дослідженої довжини печер, де одним із найзагадковіших саме і був перший, або нижній, ярус, відкритий, досліджений і обміряний нами у 1967—1980-х роках.

Ще чверть сторіччя тому ніхто з чернігівців, мабуть, і не здогадувався, за винятком хіба що покійного колишнього сторожа Антонієвих

печер та Іллінської церкви, чий будинок донедавна стояв поруч, що в цих печерах, давно відомих як триярусні, існує ще один ярус, який лежить нижче і якого не показано на жодному з відомих історичних планів Чернігова і Троїцько-Іллінського монастиря.

До речі, нема його і на історичному плані Чернігова 1782—1786 років, де позначені Антонієві печери з Іллінською церквою.

Загальна довжина цього ярусу печер, включаючи головну галерею та її відгалуження, близькі до прямокутної форми камери, майже 100 метрів.

До звивистої в плані головної галереї-коридору, що йде з південного сходу на північний захід, прилягають різної довжини бокові галереї та 8 камер-приміщень різної форми і розмірів, архітектурно-археологічні обміри яких дали змогу детально простежити і графічно зафіксувати конструктивні відмінності найдавніших ділянок домонгольської доби від пізніших, виконаних у XVII—XVIII сторіччях, а можливо, й XVI сторіччі, коли Чернігів був приєднаний до Великомосковської держави.

Так, галереї, споруджені у XI—XIII сторіччях, мають у поперечному перетині розширення у верхній зоні на рівні п'ять склепінь і звужені внизу на рівні підлоги і нагадують форму груші. Маючи висоту 1,6—1,7 метра (інколи до 1,9 м), їх ширина не перевищує 0,5—0,6 м.

При цьому, стіни і коробові, близькі до аркових, склепіння відзначаються ретельністю обробки. Їх поверхня ретельно заглажена на відміну від досить-таки грубо вирубаних в суглинку галерей XVI—XVIII сторіч, які до того ж мають більшу ширину й висоту, іншу форму.

І що найголовніше, так це те, що підлога, стіни й залишки навіть п'ят арок склепінь первинних галерей виявлені значно нижче існуючого рівня підлоги печерних галерей в результаті пізніших реконструкцій. В окремих місцях стародавня підлога знайдена нижче існуючої на 1,2—1,4 метра.

Розчищаючи від ґрунту один із тупикових ходів, нам вдалося встановити, що цей хід з північного боку головної галереї на відстані 5 м від цегляного обмурування початкового входу до нижнього ярусу печер є нічим іншим як келією ченця-затворника.

Ця келія-камера у вигляді тупикового коридора висотою 1,72 при ширині 38—45 см. має довжину 5,8 м і закінчується лавою-сидінням, вирізаним у суглинку. Над ним у бокових стінах на рівні плечей зроблені заглиблення з таким розрахунком, щоб той, хто сидить на сидінні-лаві, утримувався від падіння, коли зовсім знесилиться.

У цьому ми впевнилися, як кажуть, на власному досвіді.

У склепінні над сидінням видно вкриту кіптявою дірочку діаметром 3,5 см. Ймовірно, це отвір, який слугував витяжкою для диму від свічки чи скіпки, а може, й лампади, хоч для неї нема пристосувань.

Уявимо собі і спробуємо усвідомити життя в такому тупику людини, яка добровільно прирекла себе на повільну страдницьку смерть... в ім'я спасіння душі.

Подібні келії ченців-затворників відомі по Києво-Печерському та інших монастирях. У Никоновому літописі описано життя одного з таких затворників Києво-Печерської лаври з моторошними подробицями.

Літописець оповідає, ніби якийсь купець з Торопця, відчуваючи наближення смерті, в ім'я спасіння своєї душі роздав своє майно біднякам та монастирю і попросив Антонія постригти його у ченці лаври. Антоній прийняв купця і, наклавши на нього грецькі символи, нарік

Ісаакиєм. Новоявлений монах натягнув на себе власяницю і закрився в невеличкій келії печер довжиною 4 лікті (близько 2-х метрів).

Там він старанно молився Богу і, тільки сидячи, читав псалми до пізньої ночі, не виходячи на світло й не засинаючи. Так він жив затворником 7 років. Їжею йому слугувала лише проскура, та й то через день, а воду через невеличке віконце йому подавав Антоній. На завершення сьомого року, за словами літописця, з'явилися Ісаакію чорти і примусили його співати й танцювати, що він і зробив. Схоже, він втратив розум.

Тоді ченці розібрали цегляну стінку, яка закривала вхід до келії-затвору, винесли вже знесилоного хворого і його почав лікувати Антоній...³

Можна гадати, що подібний затворник жив і у віднайденій нами келії-тупику.

Перемішані купи людських кісток в зотлілих дерев'яних трунах, виритих з нижнього ярусу ніш-крипт і розкидані в різних частинах першого ярусу, окремі поховання, знайдені під пізнішими нашаруваннями, дають підстави стверджувати, що впродовж XVII—XVIII сторіч цей ярус печер слугував підземним кладовищем і, можливо, тому був так ретельно закритий і утаємничений, не показаний на історичних планах.

Це нагадує нам дещо подібне, виявлене в підземній частині Троїцького собору, де ми відкрили не показані на жодному з планів собору три крипти-склепи, ретельно замуровані під час будівництва. Подібні ж поховання віднайдено під час досліджень у Спаському, Борисоглібському та Успенському соборах Чернігова.

Зовсім несподіваним було виявлення в Антонієвих печерах дитячих поховань, починаючи з немовлят. Чиї вони?..

Та, мабуть, чи найнесподіванішим було відкриття в самому кінці головної галереї нижнього ярусу печер, де ґрунтова підлога знижується більш ніж на метр до вузького лазу, закритого своєрідною «пробкою» з пісочку-стіночкою з трьома майже овальними отворами.

Спочатку ми вважали, що тут «звірині» нори. Проте досить було вийняти цю «пробку», як нам відкрився досить вузький, майже круглий у перетині, лаз шириною і висотою до 34—38 см, виконаний досить грубо.

Після розчистки від м'якого ґрунту засипки цей лаз виявився потаємним ходом, яким можна було проповзти лише з великим трудом, та й то підштовхуючи один одного, до виявленої нами штольні шириною близько 1 метра, яка йде вгору вертикально на висоту майже 4-и метри. У стінках цієї штольні ми виявили приступки для ніг і неширокі полицки для сидіння-відпочинку чи для посудин, за допомогою яких витягувався розпушений ґрунт.

Виникло питання: для чого і куди направлена ця штольня?

Зіставивши наші обміри з планом пагорба, у якому містяться Антонієві печери, вдалося встановити, що ця штольня розташована якраз під комплексом поховань 19 сторіччя, але, мабуть, роботи наших експедицій перешкодили комусь, за допомогою сприйнятого нами спочатку за звірині нори лазу та штольні, добутися до поховань на пагорбі.

Але хто був тим таємничим «шукачем» скарбів?

На це питання, мабуть, вже ніхто не відповість. А от на інші два питання, які виникли під час наших досліджень в нижньому і верхньому ярусах Антонієвих печер, ми, гадаємо, спроможні дати правильні відповіді.

Перше з цих питань стосується започаткованого, але з якихось причин не закінченого з'єднання кінцевого північного відгалуження головної галереї нижнього ярусу, що похило підіймається вгору, з започаткованою в східній стіні південної галереї з трапези церкви «Миколи Святоші» до «Гроту» нішею-початком галереї. Взаєморозміщення цієї «ніші» і вказаного відгалуження галереї нижнього ярусу і відстань між ними, всього якихось 3,5 метра, свідчить про те, що у будівничих був задум з'єднати з верхнім нижній ярус печер.

Друге питання щодо продовження на схід віднайденої нами давньої галереї за вівтарем церкви «Миколи Святоші» знайшло свою відповідь, коли ми застосували біофізметод. За його допомогою з використанням пошукової рамки ми виявили це продовження під пагорб з пам'ятником на могилі письменника М. М. Коцюбинського...

Що ж до келії Антонія ми схильні думати: нею було розчищене від ґрунту майже квадратне в плані приміщення-камера з північного боку головної галереї нижнього ярусу з лежанкою біля західної стіни, сидінням навпроти та вирізаною в північній стіні нішею, можливо, для ікони. Два аркові отвори-входи в східній та південній стінах келії з'єднували її з головною галереєю.

Підсумовуючи нашу розповідь про архітектурно-планувальні та конструктивні особливості Антонієвих печер, ми маємо зазначити, що завдяки кваліфікованим архітектурно-археологічним дослідженням та обмірам, по-перше, встановлено глибину залягання склепінь різних ярусів печер щодо денної поверхні ґрунту пагорба, в якому вони споруджені, а по-друге, довжину ярусів.

Глибше усіх залягає нижній — перший ярус — на глибині більше 12 метрів, а найближче до поверхні землі склепіння церкви Феодосія — трохи більше 3-х метрів. Що ж до довжини ярусів, то із зазначених майже 400 метрів приблизно по 100 метрів припадає на нижній та другий яруси, близько 80 метрів вивчено в тому ярусі, де міститься гробниця з кістками ченців і верхній ярус з церквою «Миколи Святоші» з ґрунтовим приміщенням і з залишками поховань, досліджений більше ніж на 90 метрів.

Безумовно, вивчаючи печери, ми цікавилися питанням: яким інструментом і як споруджувалися ці підземні лабіринти?

По слідах, які збереглися і які нам вдалося віднайти, ми визначили чотири землерийні інструменти, що ними користувалися будівничі.

Перший — заступ з коротеньким держалном, схожим на сучасний саперний заступ.

Другий — кирка теж з коротким держалном довжиною трохи більше 20 сантиметрів (ченці називали цей інструмент «копаницею»).

Третій — металева палиця з розплесканим кінцем типу лома і четвертий своєрідний інструмент з металу з двома довгими до 30 см зубами, що нагадує виделку. Це своєрідне долото — «двозуб».

Його забивали глибоко в міцний суглинок по колу діаметром до 0,5 метра для розслаблення, а потім за допомогою ломика відвалювали брилу. Далі працювали киркою, розширюючи прохід і вирівнюючи заступом склепіння, стіни й підлогу з відсипанням розпушеного ґрунту, який вручну виносили за межі входу до печер і висипали з ретельним ущільненням майданчика біля входу.

Цікаво, що сліди подібних інструментів печеробудівничих віднайдені на стінах нещодавно відкритих підземних галерей XI—XII сторіч і в ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Один з названих інструментів нам вдалося знайти в наших печерах. Це металева кирка довжиною 22 см з наварним лезом і зотлілим дерев'яним держалом-ручкою довжиною близько 23 см.

Знайшли ми і фрагменти фресок XII сторіччя, і різні речі, пов'язані з життям та перебуванням в печерах Антонія людей у різні часи: сталевий ніж з ручкою, виготовленою з платівок кістки, керамічну люльку, прикрашену штампованим геометричним орнаментом XVII—XVIII сторіч, бронзову печатку. Вона була знайдена у похованні ченця в окремій труці. Це дає змогу зробити припущення, що померлий походив із знатного роду (усі знахідки було передано до фонду ЧДАІЗу).

На цю думку наштовхує герб на печатці. На лицьовій поверхні бронзового диска діаметром 50 мм на тлі щита у верхній частині зображені двоголовий орел зі скіпетром та державою в кігтях, а внизу — голова вола.

Загальновідомо, що двоголовий орел з цими атрибутами влади слугував гербом царської сім'ї, починаючи з XV сторіччя. І у зв'язку з цією знахідкою буде слушною думка, що цар Олексій Михайлович не випадково, як свідчать документи, вносив свої дари до маленького Іллінського монастиря. І не виключено, що саме тут був пострижений у ченці хтось з близьких його родичів. Адже одним із своїх указів Олексій Михайлович подарував монастирю села Киїнку, Білоус, Слободу, Кучинівку та багаті земельні угіддя.

Дослідження Антонієвих печер, відбудова і якомога повніша реставрація яких має бути продовжена на належному науковому і професійно-архітектурному рівні, започатковані нами у 1970-х роках одночасно із з'ясуванням раніше невідомих архітектурно-планувальних, конструктивних особливостей і відкриттям багатьох таїн архітектури та історії цієї пам'ятки, уможливили відкрити і зафіксувати свідчення освіченості й писемності тих, хто будував печери та хто перебував у них.

На стінах північної галереї з церкви «Миколи Святоші» та господарчого приміщення поруч з келією на захід від цієї церкви, в центральній галереї нижнього ярусу відкриті різьблені написи і рисунки — графіті, які за результатами палеографічного аналізу датуються XVII—XVIII сторіччями. Це, зокрема, зображення майже метрової височини розквітлого хреста на північній стіні центральної галереї нижнього ярусу та в цьому ж ярусі графіті — напису над аркою входу до камери ченця-затворника «**БРОДІАКОН НИКОЛА**».

Тут же напівстерті графіті. Але раніших графіті виявити не вдалося через значні — до півтора метра — засипки початкових XI сторіччя галерей та приміщень, а також через значні їх переробки у пізніші часи.

Одночасно ми виявили і декілька сучасних підробок під давні графіті, зроблені кимось вже після відкриття печер для огляду 1968 року. Але хто той «автор», можна лише здогадуватись...

Започатковані нашою авторською групою* дослідження обабіч Антонієвих печер у місцях заглиблень і провалів у схилах Болдиних гір допомогли зробити й такі відкриття, як розміщеної на місці колишніх келій Іллінського монастиря на відстані 13 метрів від дзвіниці Іллінської церкви відокремленої від Антонієвих печер так званої ГОСПОДАРЧОЇ ПЕЧЕРИ.

* Рішенням Науково-Методичної Ради заповідника «Софійський музей» (Київ), філіалом якого був Чернігівський заповідник, від 28.11.1975 р. затверджено авторську групу по дослідженню Антонієвих печер у складі А. А. Карнабсда, Г. О. Кузнецова.

Це ізольована підземна галерея загальною довжиною близько 13 метрів з неширокою (60—70 см) вхідною 3-и метровою галереєю-коридором з боковими глибокими нішами та 2—3,5 метрової ширини головним залом теж з боковими нішами на глибині до 5 метрів нижче верху пагорба.

На жаль, без спеціальних укріплень через аварійний стан цієї печери детально дослідити її не вдалося. Але характер планування і наявність численних ніш у стінах дають підстави вважати, що ця печера мала господарче призначення і могла бути пов'язаною з будівлями колишнього Іллінського монастиря. Залишки однієї з цих будівель (келій?) у вигляді розвалу цегляних мурувань великої печі з фрагментами аркатурного поясу з лекальної цегли та рельєфних муравлених кахлів, гончарної кераміки XVII сторіччя ми знайшли поблизу під засипкою іншого провалля на північ в тому ж схилі пагорба.

Тоді ж 1979 року було закладено розвідувальний шурф 2×2 метри на відстані 7,5 м на схід від апсиди Іллінської церкви там, де раніше геологами під час досліджень ґрунту у зв'язку з тріщинами, які з'явилися в стінах Іллінської церкви, виявлено на глибині 3-х метрів порушений ґрунт.

Як вдалося з'ясувати дослідженнями нашого шурфу, і тут була підземна ґрунтова галерея, названа нами східною галереєю.

Східна галерея в напрямку зі сходу на захід також споруджена в суглинку, але вона теж повністю замита і засипана щільним ґрунтом, де перемішано суглинок з лінзами світлого піску і темного супіску з фрагментами червоної цегли XVII—XVIII сторіч та гончарної кераміки різних періодів, починаючи з доби Київської Русі.

На глибині 4,9 м від денної поверхні нам вдалося знайти і частково розчистити щільно утрамбований шар вапняної обмазки первинної твердої підлоги галереї, яку, безумовно, варто було б також розчистити і хоча б фрагментарно відреставрувати та з'ясувати, звідки і куди вона продовжується. Адже контур південної стіни ми знайшли...

Принципово важливим результатом досліджень останніх років Антонієвих печер та прилеглої до них зони Болдиних гір є виявлення і часткове розкриття в схилі найвищого пагорба на захід від Іллінської церкви за глибоким ярмом-каньйоном, що відділяє цю церкву й Антонієві печери від Троїцького монастиря XVII—XVIII сторіч, так званої «**НОВОАНТОНІЄВОЇ**» ПЕЧЕРИ.

Спочатку на підставі обстеження схилів згаданого найвищого пагорба-плато, де й був закладений Лазарем Барановичем 1672 року Троїцький монастир,⁵ та на місці, відомому з розповідей старих людей — мешканців Лісковиці, ми виявили три провалля, які привернули увагу як можливі входи до підземель, а в підвалі будинку на південь від доріжки, що веде від Антонієвих печер до Троїцького монастиря, де жив відомий майстер музичної фабрики, виконавець існуючого іконостасу Троїцького собору та конструктор «вічного двигуна» Портной П. М., ми виявили муровані з цегли кінця XVII—XVIII сторіч східці в похилій мурованій з тієї ж цегли склепінчастій галереї, яка веде до замуrowаного пізнішою цеглою аркового входу в підземелля.

Першим було наше відкриття і часткове розкриття — розчистка «дванадцятиметрівки» — вхідної галереї, дослідженої протягом майже 12 метрів з круглим у плані приміщенням діаметром близько 5 метрів і галереєю з шістьма нішами в стінах довжиною 15 метрів.

Ця печера умовно названа нами «дванадцятиметрівкою» за початково відкритою її довжиною, входом звернена на південь і лежить у верхній зоні схилу пагорба, зверненого до майданчика внизу Іллінської церкви. Існують перекази, що нібито десь у 1912 році якісь грабіжники,

тікаючи від поліції, вбігли в тоді ще відкритий вхід до цієї печери і довгий час не виходили. Поліція не наважилася йти у темряву печери і кілька днів чергувала біля входу. Минуло багато днів, але ніхто з підземелля не виходив. Тоді й було нібито завалено той вхід. Що сталося в підземеллі з грабіжниками, невідомо. Та існує легенда про таємниче провалля в цій печері на відстані близько 60 метрів від входу. Коли в те провалля кидали камінець, то через кілька секунд було чути плескіт води...

Дехто може зауважити нам, що подібні легенди не варті уваги вченого. Ми ж вважаємо інакше. Одночасно з дослідженнями залишків мурувань стовпів з цегли XVII сторіччя, на яких трималася дерев'яна галерея-перехід над яром від Іллінського до Троїцького монастиря через так звані Іллінські ворота останнього, нами було виконано розвідувальні розкопки в заглибинах схилу на південний захід від грунтової доріжки, яка зараз пов'язує обидва згадані монастирі.

Спочатку тут під шаром сміття та перемішаного ґрунту були знайдені залишки цегли і розчину XVII—XVIII сторіч та вхідний отвір галереї, що йде на захід, а нещодавно розкопками В. Я. Руденка було розчищено і досліджено невеличку вхідну капицю-тамбур, який зберігся майже до п'ят склепіння з дверними отворами, та більше 50 метрів печери, названої умовно «новоантонієвою» і яка за аналізом мурувань входу датується нами XVII сторіччям. Хоча існує й інша думка.

Ми ж вважаємо, що печера «дванадцятиметрівка», вхідна галерея під будинком винахідника і раціоналізатора Портного П. М. та досліджений останнім часом згаданий підземний комплекс є єдиною системою печерного ансамблю — пам'ятки підземної архітектури, що її слід ретельно вивчити і по можливості відреставрувати, як це вже почато в Антонієвих печерах.

Отже, рано ще підводити ризику під дослідженнями підземель — печер, які містяться в пагорбах Болдиних гір і Троїцько-Іллінського монастиря, одного з найкращих ансамблів архітектури України.

Нас чекають нові відкриття. Але, щоб читачу і тому, хто схоче прилучитись до досліджень підземних лабіринтів, не здалося, що дуже просто розчищати, вивчати печери, підземелля, ми мусимо сказати, що це далеко не просто і, головне, не зовсім безпечно: на кожному кроці нас підстерігали обвали в, здавалося б, надійних місцях, сповзання ґрунту, пов'язане в першу чергу з підняттям рівня ґрунтових вод через злочинне замивання багатометровим шаром м'якого лукового ґрунту Лісковиці та старовинного річища Десни попід Болдиними горами.

Складність розчистки та досліджень печер і в тому, що вкрай затіснені умови вузьких і напівзасипаних галерей не давали можливості використати бодай деякі механізми. Головні інструменти і обладнання дослідника — заступ з коротким держалом чи звичайний, кельма, дитячі совочки, відра, невеликі плетені корзини і власні руки. І працювати, як правило, ми змушені були лежачи, напівсидячи на колінах, зігнувшись у три погібелі і рідко, стоячи на повен зріст.

Наші й наших послідовників дослідження Антонієвих печер та прилеглих до них описаних на цій сторінці книги печерних лабіринтів, галерей XI—XVIII сторіч не підтвердили красивої легенди про підземний хід, яким нібито прочани ходили з Чернігова до Києво-Печерської лаври. Вона повторює давно відому казку-небилицю про підземний хід з Києво-Печерської лаври до Новгороду на Волхові.

Який сенс був у таких підземних на сотні кілометрів ходіннях, коли від Чернігова до Києва, наприклад, пролягали з давніх давсн зручні водні й наземні шляхи, відомі з літописів?

Безумовно, вельми вже захоплюючою і романтичною є казка, нібито колись люди «ходили» під землею з Чернігова до Києва і навпаки.

Та подивимось на це своєрідне «метро» чи підземний перехід-тунель не лише з точки зору доцільності, а й технічної можливості здійснення такого задуму у добу Київської Русі і пізніші часи, коли князівські чвари та напади чужоземців нищили і села, і міста, і людей.

Адже без достатніх технічних засобів спорудити в ґрунтах різної структури та під кількома річками й болотами тунель довжиною майже півтори сотні кілометрів тоді було неможливо, навіть якщо за таких умов на це з обов'язковим вийманням «на гора» мільйонів кубічних метрів міцного ґрунту витратити не одне сторіччя.

З якою ж метою була народжена десь у XVII—XVIII сторіччях і поширена та казка?

Так, вона красива, цікава, романтична. Але навіщо і кому вона була потрібна?

Чи не для того і чи не тому вона була комусь потрібна, щоб надати більшій таїні і «святості» Троїцько-Іллінському монастирю в Чернігові, як і Києво-Печерській лаврі в Києві, які в цьому не мали жодної необхідності, як і потреби саме за допомогою такої казки зміцнювати духовну єдність цих головних православних християнських центрів двох головних великих міст Київської Русі-України Києва та Чернігова?

А чи не була вигадана ця казка з метою дискредитувати ці центри, їх духовну силу, що, мовляв, без такого «таємничого» підземного зв'язку, до налагодження якого причетні диявольські послуги, не можуть самі існувати і впливати на духовне виховання народу?

Хто знає?..

Як бачимо, дослідження минулих десятиліть дають достатні підстави для зміни ставлення до печер як до пам'яток архітектури й історії.

Значення Антонієвих печер і прилеглих до них підземних лабіринтів, як пам'яток архітектури, історії, нині не викликає, гадаємо, ні в кого сумніву, бо кількість і взаєморозміщення приміщень, підземних храмів, планування печерних лабіринтів виявилися набагато цікавішими, складнішими й багатшими, ніж це уявлялося раніше — до кращих розвідок, досліджень.

І ми не маємо жодного сумніву, що наступні дослідники схованого від зовнішнього світу підземного царства печер — загадкових лабіринтів Антонієвих печер та їхнього довкілля збагатять наш народ, шанувальників історії новими відкриттями, завдячуючи яким будуть заповнені поки що білі, порожні плями в історії старовинного Чернігова, України.

Замість резюме щодо Антонієвих печер і довкілля...

Життя кожного творіння, природного чи штучного, проходить певні періоди, етапи. Вони, можливо, не завжди видимі, відчутні. Та вони були і є. Їх виявлення і усвідомлення допомагає нам краще знати, як жила й що переживала та яких змін зазнала людина і створене нею у всього цього майбутнє.

У даному випадку нас цікавить і ми хочемо встановити етапи становлення життя Антонієвих печер і підземель довкола.

Нам бачаться сім головних етапів.

Етап перший — 1069—1239 роки. Заснування Антонієм печери та розширення печерних лабіринтів у домонгольську добу. У цей час вже були влаштовані два входи до печер: один перший у південному схилі

пагорба, а другий там, де наприкінці XI, або скоріше у XII ст. було споруджено одноглаву безстовпну церкву в ім'я Іллі з спеціальним дверним отвором для зв'язку з печерами.

Етап другий — XIII—XV сторіччя. Час після захоплення і розграбування Чернігова степовиками-татарами Орди, кримчаками, коли ченці, які боронили печери й Іллінський монастир, були забиті, їх останки-кістки лишалися розкиданими по галереях печер, що полишені без догляду, почали руйнуватися від гірничого тиску й через розкопки шукачами «скарбів», а також від дощових та весняних вод, які замивали, ущільнювали ґрунт. Покинутою, холодною пусткою, де літали чорні кажани та бігали дикі звірі, була в той час і Іллінська церква.

Етап третій — від початку XVI сторіччя, коли Чернігів став прикордонним містом з дитинцем-фортецею на південно-західному кордоні Московської держави, до якої 1503 року було приєднано Чернігівські землі. Схоже, що Антонієві печери й монастир у той час не привертали особливої уваги московських воевод, хоча й є свідчення, що, наприклад, у ближчому до дитинця Єлецькому монастирі тоді виконувалися певні будівельні роботи. Але цей період в житті Чернігова й досі ще має багато білих плям...

Етап четвертий — друга половина XVII сторіччя і до кінця XVIII ст., коли після вигнання з Чернігова польської шляхти полковник Чернігівського козацького полку Степан Подобайло (Пободайло) зі своїми однодумцями почав відроджувати храми, зокрема, Іллінську церкву з перетворенням її на трибанний бароковий храм, але із збереженням західного притвору. Тоді ж частково реставровано, реконструйовано і розчищено печери, а кістки забитих і померлих ченців були зібрані в одне місце, де ми відкрили й дослідили купольне приміщення, назване нами «Гротом».

Цей період був і добою спорудження підземних церков Антонія, Феодосія, «Миколи Святоші», а також інших мурованих приміщень, облицювання та укріплення галерей, які через значні обвали і засипки змінили свої розміри.

Кінець XVII—XVIII сторіччя був також періодом спорудження нового Троїцького монастиря (1672—1695 рр.) з дзвіницею XVIII сторіччя замість раніше спорудженої у XVII сторіччі надворітної дзвіниці з південного сходу будинку консисторії XVIII ст.

Етап п'ятий — 1786 рік — XIX сторіччя. Буцімто у зв'язку з розміщенням у Чернігові університету за указом Катерини II закрито Троїцько-Іллінський монастир, але Іллінська церква продовжує діяти як невеличка церква приходу. Поступово через зниження температури та підвищення вологості, що було викликано зруйнуванням стародавньої системи вентиляції значними перебудовами печер, особливо в храмах з цегли, виникла необхідність у влаштуванні пічного опалення підземних храмів. Це і було зроблено священиком Іллінської церкви Бородуліним, і не тільки в Іллінській наземній, а й у підземній церкві Феодосія проводилися богослужіння.

Етап шостий — початок і середина XX сторіччя. Після закриття у 1918 році Троїцько-Іллінського монастиря разом з печерами частина приміщень використовувалася для всіляких господарчих потреб, житла. Під час минулої війни в печерах, як своєрідних бомбосховищах, ховалися чернігівчани, а з кінця 1941 року під час німецької окупації Троїцько-Іллінський монастир знову отримали віруючі, і Антонієві печери були відкриті для огляду. Так було до 1961—62 років, коли монастир було закрито. Так печери опинилися без належного догляду, хоч поруч і жив ще сторож монастиря.

Етап сьомий — 1967 рік. 1 серпня того року почав діяти Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник, одним із головних завдань науково-дослідних робіт якого за перспективним планом-програмою було визначено дослідження, зміцнення і реставрацію разом із наземними пам'ятками архітектури, переданими у відання заповідника, також печерних лабіринтів і — найперше — Антонієвих печер.

Рішенням Науково-Методичної Ради заповідника «Софійський музей» (Київ), філіалом якого був чернігівський заповідник до 1980 року, від 11 лютого 1972 та 28 листопада 1975 років було визначено нашу (Карнабеда А. А., Кузнецова Г. О.) авторську участь у дослідженні печер.

Так нами і були започатковані постійні розвідки, дослідження і зміцнення та реставрація печер як архітектурно-історичних пам'яток.

Джерела і література

1. Руденок В. Я. Новые данные об Антониевых пещерах в г. Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. — К, 1990. — С. 135—136.
2. Петренко М. З. Печерні лабіринти. — Київ, 1974; Карнабед А. А., Кузнецов Г. А. Тайны Болдиных гор в Чернигове // Рукопис. — Чернігів, 1980. — С. 41.
3. Толочко П. П. Тайны Киевских подземелий. — Київ, 1971. — С. 44.
4. Календарь Черниговской епархии на 1891 год. Отдел второй. — Чернігів, 1890.— СС, 181—183, 187.
5. Згадан. твір. — С—137; Чернігівщина // Енциклопедичний довідник, — Київ, 1990. — С. 808.
6. ЦДВІА (Москва). — Ф. 418. — Од. зб. 602 «План упраздненного Троицкого Ильинского Черниговского монастыря».

